

Ege Coğrafya Dergisi 29 (2), 2020, 125-140, İzmir-TÜRKİYE
Aegean Geographical Journal, 29 (2), 2020, 125-140, İzmir-TURKEY
Dergi Ana Sayfası: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ecd>

Araştırma Makalesi / Research Article

**TURİZM VE BÖLGESEL GELİŞME:
TÜRKİYE’DE İLLERİN TURİZM GELİŞİMİ DÜZEYLERİNİN BELİRLENMESİ**
*Tourism and regional development:
The determination of the development level of tourism in the provinces of Turkey*

İsmail KERVANKIRAN¹

*Süleyman Demirel Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Coğrafya Bölümü
ikervankiran03@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9202-7320*

Fatma SERT ETEMAN

*Munzur Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Ekonometri Bölümü
fatmasert@munzur.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7372-4224*

*(Teslim: 1 Temmuz 2020; Son Düzeltme: 1 Eylül 2020; Kabul: 4 Eylül 2020)
(Received: July 1, 2020; Last Revised: September 1, 2020; Accepted: September 4, 2020)*

Abstract

Tourism, which has become widespread with the effect of globalization and consumer culture, has started to influence, reproduce and transform spaces with its capitalist production relations and organizational forms. This spatial organizational form unique to capitalism has also made an impact on the regional development of tourism in Turkey as well as in different regions of the world. Regional statistics and indices covering different tourism variables play an important role in ensuring balanced and sustainable development. Therefore, the purpose of this study was to propose a spatial model by establishing a tourism index for the provinces of Turkey, determine the level of development and contribute to a more balanced development in terms of tourism throughout the country especially by identifying development-oriented provinces. In line with this purpose, a data set consisting of 18 variables obtained from public institutions for 2017 has been established in the study, and the tourism development indices of the provinces have been calculated with Principal Component Analysis. Subsequently, the clusters formed by the provinces according to the tourism development levels with Hierarchical Clustering Analysis were mapped and interpreted using Geographical Information Systems (GIS). As a result, capital together with the implementation of neoliberal policies in tourism in Turkey has concentrated tourism investment and the tourism market in Istanbul and the Aegean and Mediterranean coasts, which has increased tourism-dependent inter-regional development differences.

Keywords: Regional development, tourism development index, tourism geography, Turkey.

Öz

Küreselleşmenin ve tüketim kültürünün etkisi ile yaygınlaşan turizm, kapitalist üretim ilişkileri ve örgütlenme biçimleri ile mekânları etkilemeye, yeniden üretmeye ve dönüştürmeye başlamıştır. Kapitalizmin kendine özgü ürettiği bu mekânsal örgütlenme biçimi dünyanın farklı bölgelerinde olduğu gibi Türkiye’de de turizmin bölgesel gelişiminde etkisini göstermiştir. Dengeli ve sürdürülebilir bir gelişmenin sağlanmasında farklı turizm değişkenlerini kapsayan bölgesel istatistikler ve endeksler önemli bir yer tutmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, Türkiye’de illerin turizm gelişmişlik endeksini oluşturma ve gelişmişlik düzeylerini belirleme yoluyla mekânsal bir model önerisi sunmak ve özellikle gelişme odaklı illeri tespit ederek turizmin ülke genelinde daha dengeli yayılmasına katkı sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada 2017 yılına ait ve kamu kurumlarından elde edilen 18 değişkenden oluşan bir veri seti oluşturulmuş ve Temel Bileşenler Analizi ile illerin turizm gelişmişlik endeksleri hesaplanmıştır. Daha sonra hesaplanan endeks değerleri kullanılarak Hiyerarşik Kümeleme Analizi sonucunda illerin turizm gelişmişlik seviyelerine göre oluşturdukları kümeler tespit edilmiş ve endeks değerlerine göre kümelenen iller Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ile haritalandırılarak yorumlanmıştır. Sonuç olarak, Türkiye’de neoliberal politikaların turizme uygulanması ile birlikte sermaye, yatırımlar ve turizm piyasası Akdeniz ve Ege kıyıları ile İstanbul’da yoğunlaşmış, bu durum turizme bağlı bölgeler arası gelişmişlik farklarını artırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel gelişme, turizm gelişmişlik endeksi, turizm coğrafyası, Türkiye

¹ Sorumlu Yazar/ Corresponding author

1. Giriş

Gerek gelişmiş ülkeler gerekse Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin en önemli sorunlarından biri, ülke içindeki bölgesel eşitsizlikler ve bölgesel gelişme meselesidir (Yavan, 2011). 1970’li yıllarda gelişmenin felsefesinde yaşanan değişim, gelişmeyi ölçen göstergelere de yansımıştır. Günümüzde kabul gördüğü biçimiyle gelişme, sosyal ve ekonomik göstergeler arasındaki etkileşime bağlıdır. Dengeli ve sürdürülebilir bir gelişmenin sağlanması için; uygulanacak politikaların ve alınacak tedbirlerin beşerî ve fiziki kaynakların dağılımı ile tutarlı olması, kamu yatırımlarının dağılımında ekonomik coğrafyanın, bölgesel gelişmenin ve sosyal faydanın dikkate alınması, ayrıca mekân ve sosyal yapı ile ilişkinin sağlanması gerekir (Dincer vd., 2003). Türkiye’de illere göre uzun süreli ve sürdürülebilir gelişme stratejilerinin oluşturulmasında ilk adım, illerin ekonomik ve sosyal sektörler itibarıyla yapısal durumunu saptamak ve potansiyellerini ortaya çıkarmaktır. Bu doğrultuda illerin kalkınma düzeylerinin hangi aşamada olduklarının saptanabilmesi ve illerin gelişmişlik düzeylerine etki eden faktörlerin irdelenebilmesi daha kolay olacaktır (Dincer ve Özasan, 2004). Son yıllarda gelişmişlik düzeyi, çok sayıda ekonomik, sosyal ve kültürel değişkenin kullanıldığı ve coğrafi olarak mukayese olanağı sağlayan gelişmişlik endeksleri oluşturmak suretiyle ölçülmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2013). Gelişmişlik endeksi hesaplamaları sosyo-ekonomik, idari performans, sosyal sermaye, girişimcilik gibi alanlarda yapılmakla birlikte son yıllarda önemli kalkınma araçlarından birisi olan turizm alanında da yapılmaktadır.

Ekonomik güç ve istihdamın önemli bir kaynağı olduğu için, dünyanın en hızlı büyüyen endüstrilerinden birisi olan turizm (Crouch ve Ritchie, 1999); politik, ideolojik, coğrafi ya da kültürel sınırlar tanımadan gelişen bir olgu olup, diğer tüm endüstrilerin başında gelmekte ve birçok ülkenin ekonomik yapısının önemli bir parçası olarak gelişmektedir (Cook vd., 2014). Bundan dolayı turizm, tüm dünyada ekonomik gelişim programlarının en önemli bölümlerinden birini oluşturmaktadır ve turizmin gelişimi, bu programlarda yerel ekonomileri güçlendirmeye yönelik gerçekleştirilen ekonomik faaliyetler olarak ortaya çıkmaktadır (Harrill, 2004). Turizmin gelişiminin temeli ise kısa süreli faydalar yerine uzun dönemli planlamaların olmasına bağlıdır. Daha iyi bir

turizm gelişimi için, toplumsal katılımın sağlandığı ve mekânsal eşitsizliği azaltan kapsamlı ve bütünleştirici bir çağdaş yaklaşımın elzem olduğu görülmektedir (Tosun, 2001). Bu nedenle, akademik olarak turizme interdisipliner ya da multidisipliner yaklaşımın ötesinde, herhangi bir disiplinin katı ve değişmez kavram, kuram ve yaklaşımlarından ziyade, disiplinler sınırların daha esnek olduğu, farklı disiplinlerin çıktılarının beslenildiği ve araştırma sorunsallarına ve temalara odaklanmanın daha önemli olduğu post-disipliner bir bakış açısını gerektirir (Coles vd., 2005; Kervankiran vd., 2019). Bunun için öncelikle turizmle ilişkili farklı disiplinlerin yaklaşımlarına, bilgi üretim tekniklerine ve bilimsel araştırmalarına ihtiyaç vardır. Bir ülkedeki turizm gelişimini anlamak için, öncelikle turizmin farklı coğrafyalardaki görünümünü anlamak gerekir. Turizm coğrafyası, seyahat amaçlı gerçekleşen turizm hareketliliğinin (mobility) ve turist akışlarının (inbound-outbound tourism) niteliklerini ve mekansal görünümünü anlamaya ve yorumlamaya çalışırken aynı zamanda turizm gelişiminin küresel, ulusal, bölgesel ve yerel ölçekte mekânsal değişimini, ilişkilerini, ağlarını, dağılımını ve paternini araştırır (Williams, 2009; Kervankiran vd., 2019; Kervankiran ve Bağmancı, 2020). Bu yüzden coğrafya olmadan turizm gelişiminin anlaşılması ve yorumlanması zordur ve turizm araştırmaları eksiktir (Terkenli, 2018). Coğrafya akademik olarak turizmin gelişiminin, etkilerinin ve mekânsal dağılımının araştırılmasında etkili bir disiplin olduğu için, coğrafyacıların turizm araştırmalarına olan ilgisi uzun süredir devam etmektedir (Hall, 2013). Turizm coğrafyacılarının ilgilendiği konulardan birisi de turizmin bölgesel gelişimi ve bölgesel kalkınmaya etkisidir. Birçok ülkede hem ulusal hem de bölgesel planlarda gelişmişliği ölçen endeks çalışmalarına büyük önem verilmektedir. Bölgelerin veya illerin gelişmişlik düzeyleri incelenirken; gelişmişliğin nasıl ölçüleceği, hangi değişkenlerin kullanılacağı ve gelişmişliğin mekânsal görünümünün nasıl olduğu önemli tartışma konularıdır.

Avrupa ülkelerinden geç başlamasına karşın Türkiye, uzun yıllar sürdürdüğü çabaların etkisiyle uluslararası turizmde önemli bir yer edinmeye başlamıştır (Özgüç, 2017). Türkiye’de turizmin gelişimini Yolal (2016), planlı dönem öncesi (1960 öncesi) ve planlı dönem (1960 sonrası) olarak ikiye ayırırken, Soyak (2009) ise planlı dönem öncesi, 1960-1980 arası ve 1980 sonrası olarak üç döneme ayırmaktadır. Her iki ayırmada da Türkiye turizmi

açısından dönüm noktası 1960 sonrası planlı dönemdir. Türkiye'de her ne kadar 1963 yılı öncesinde turizme yönelik planlamalar yapılsa da altyapı hizmetleri, turizm türlerinin çeşitlendirilmesi, tanıtım ve dış yatırımların artması gibi somut hedeflere yönelik planlamalar 1963 yılı sonrası planlı dönem ile birlikte başlamıştır. Planlı dönemin ilk yıllarında Akdeniz ve Ege kıyıları gibi potansiyeli yüksek bölgelere turizm yatırımları yapılarak yeni tatil alanlarının açılmasına, Organize Turizm Bölgelerinin oluşturulmasına, buralarda kitle turizminin teşvik edilmesine (Soyak, 2009) ve yabancı turistlerden elde edilen turizm gelirlerinin artırılmasına önem verilmiştir. Günümüzde Türkiye turizminin kitle turizmine bağımlı olarak gelişmesi ve turizm yatırımlarının Akdeniz ve Ege kıyılarında yoğunlaşması üzerinde bu dönemde alınan kararların ve uygulanan politikaların etkisi büyüktür.

1980 sonrasında sermaye birikiminin küresel düzeyde yeniden yapılanması ile birlikte hizmet sektörünün ön plana geçmesi, turizmin sermaye birikiminin sağlandığı temel alanlardan biri haline gelmesi, insanların ve sermayenin mobilitelerinin artması, yeni ulaşım ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve seyahatin ucuzlaması gibi küresel faktörlerle; doğal ve kültürel kaynakların zenginliği, iklimin elverişliliği, Avrupa'daki önemli merkezlere yakınlık, yaşamın ve emlak fiyatlarının ucuzluğu, yabancı sermaye için avantajlı koşulların yasalarla düzenlenerek güvence altına alınması gibi yerel faktörlerin keşif ettiği Türkiye gibi ülkeler, uluslararası sermayenin yatırım yapacak yerler arayışında dikkat çekmeye başlamışlardır (Purkis, 2008a). Bu tarihten sonra yabancı yatırımların artması ve özel sektöre verilen desteklerle birlikte Türkiye turizminde önemli bir gelişme hızı yakalanmış ve birkaç yıllık bir süre içerisinde turistik arz kapasitesi, döviz gelirleri ve gelen yabancı turist sayıları artmıştır (Kozak, 2012). Ekonomideki liberal politikaların sonucu, 1982 yılında turizm endüstrisini geliştirmek için yürürlüğe giren 2634 sayılı Turizm Teşvik Kanunu ile birlikte özel sektöre turizm yatırımları konusunda birçok teşvik, kredi ve kolaylıklar sağlanmıştır (Erkuş Öztürk ve Eraydın, 2010). Merkezi yönetim, bu yasa ile birlikte, tanımlanan turizm bölgesi ya da merkezlerinde yatırım yapmak isteyen turizm girişimcilerine büyük teşvikler vererek ve alan tahsisi sağlayarak en üst düzeyde turist çekmeyi amaçlamıştır (Tosun vd., 2003). Bu teşviklerle birlikte turizm yatırımlarının artması sonucu özellikle Batı Avrupa'dan Türkiye'nin batı ve güney kıyılarına doğru kitle turizmi başladı (Naumov ve Green, 2016). Sonraki yıllarda Türkiye, Akdeniz turizm

destinasyonunda Fransa, İspanya ve İtalya ile birlikte en fazla turist çeken ülkelerden birisi oldu (Manera, 2016). Son yıllarda Türkiye'de neoliberal politikaların etkisi oldukça fazla olduğu için turizm teşvikleri ve özel sektörün yatırımları belli lokasyonlarda yoğunlaşmaya başlamış, ancak bu durum diğer bölgelerde turizmin gelişimini güçleştirmiştir.

Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Raporu'nda ve On Birinci Kalkınma Planı'nda turizmin hem mevsimsel hem de bölgesel olarak eşit dağılması hedeflenmektedir. Turizm, mekânsal eşitsizliği azaltmada önemli bir sektör olarak görülmektedir. Bölgeler arası farklılıkları azaltmak, kırsal kalkınmayı artırmak ve bölgeler arası mekânsal ve sosyal uyumu sağlamak için, teşvikler ve fonlar yoluyla geniş finansal olanaklar sağlanmaktadır. Her ilin sahip olduğu özelliklere ve gelişmişlik düzeyine göre bölgelerin rekabet gücü ve turizm planlaması değişmektedir. Dolayısı ile, turizm teşviklerinin doğru ve verimli bir şekilde kullanılmasında ve kaynakların aktarılacağı illerin belirlenmesinde, farklı turizm değişkenlerini kapsayan gelişmişlik endeksleri ve bölgesel istatistikler önemli bir yer tutmaktadır.

Bu çalışma turizm gelişiminin mekânsal görünümüne odaklanan turizm coğrafyaları yaklaşımı ile ele alınmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı, Türkiye'de illere göre turizm gelişmişlik endeksini oluşturma, illerin turizm gelişmişlik düzeylerini belirleme ve farklı gelişmişlik düzeyine sahip illeri gruplandırma yoluyla mekânsal bir model önerisi sunmaktır. Ayrıca bu çalışmanın yaygın etkisine yönelik amacı da, Türkiye'de turizme bağlı bölgesel gelişmişlik farklılıklarının sonraki yıllarda takip edilmesine ve turizmin gelişme sürecinin izlenmesine imkân sağlayacak altyapıyı oluşturarak gelecekte yapılacak turizm planlarına, politikalarına ve akademik araştırmalara katkı sağlamaktır.

2. Literatür Değerlendirmesi

Turizm, bir ülkenin farklı bölgelerindeki ekonomik büyümeye, refahı artırmaya ve istihdama katkı sağladığı, dolayısı ile bölgesel gelişmenin bir aracı olarak görüldüğü için akademik çalışmalarda daha fazla incelenmektedir (Brouder, 2013; Saarinen, 2014). Bu bağlamda, turizm ve bölgesel gelişme arasındaki ilişkiyi genel özellikleri ile ortaya koyan oldukça fazla çalışma bulunmaktadır (Giaoutzi ve Nijkamp, 2006; Telfer, 2002; Hall, 2007; Rangus, Gorenak ve Brumen, 2017; Ryan, 2010; Saarinen vd., 2017; Seckelmann, 2002; Sharma, 2004). Burns

(1999) turizm gelişiminde iki yaklaşımın olduğunu belirtmektedir: Turizmin ilk perspektifi esas olarak iş göstergeleri ve büyümesi ile karakterize edilen turizm endüstrisinin gelişimine odaklanmaktadır. Turizm, gelişimi temsil eder ve turizm endüstrisi iş imkanları sağladığı için olumlu ekonomik faydaları vardır. Ayrıca, bölgesel kalkınma bu yaklaşımın doğal bir sonucu olarak ele alınmaktadır. İkinci perspektif ise, turizmin bölgesel kalkınma hedeflerini geliştirmek için potansiyel bir araç olduğunu, ancak kalkınmanın sadece turizm gelişimi ile olmadığını vurgulamaktadır; kalkınmadaki hedefler öncelikle yerel halk ve bölge ekonomileri için sosyal ve ekonomik faydalar sağlamayı amaçlamaktadır.

Vukoniç (2012) turizm çalışmalarında bölgesel kalkınmada bir faktör olarak turizmle ilgili tartışmaların uzun süredir devam ettiğini ve bu tartışmaların 1950'lerin başına kadar gittiğini ileri sürmektedir. Bu konuyu ilk olarak Merkezi Yer Teorisi'ni geliştiren Alman coğrafyacı Christaller (1955, 1964) ele almış ve daha zengin çekirdek bölgelerden (özellikle metropollerden) gelen turistlerin ziyaret etmesi yoluyla turizmin çevre bölgelerinde ekonomik kalkınma için bir araç olduğunu belirtmiştir (Hall, 2013). Perroux'un 1949 yılında geliştirdiği Büyüme Kutbu Teorisi 1970'lerde turizm bölgelerinde teşvik edilmesiyle, turizmin birçok ülkede bölgesel kalkınma için öncü bir sektör olarak uygulanması sağlanmıştır. Bunun en iyi örnekleri Meksika'nın Cancun şehrinde planlanan turizm bölgesi ve Fransa'daki Languedoc-Roussillon kıyı bölgelerinde turizmin geliştirilmesine yönelik yapılan çalışmalardır. Burada hedeflenen strateji, bölgesel kalkınma veya uygun turizm kaynaklarına sahip bölgelerin seçilmesi için bir araç olarak turizme yatırım yapılmasını ve daha sonra turizm altyapısının genişletilmesi yoluyla bölgesel gelişimin sağlanmasını içermektedir (Brenner ve Aguilar, 2002; Torres ve Momsen, 2005).

1980'lerden itibaren küresel ekonomide turizmin yükselişi ile birlikte birçok ülke bölgesel gelişmeyi teşvik etmek için turizmi bir araç olarak kullanmış, aşağıdan yukarıya planlama yoluyla yerel katılımı teşvik eden ve sadece ekonomik değil sosyal ve çevresel endişeleri de içeren daha küçük ölçekli, daha insan odaklı yaklaşımlara daha fazla önem verilmiştir (Telfer, 2002). Aynı zamanda Sharma (2004), turizmin bölgesel kalkınma stratejilerine daha bilinçli bir şekilde entegrasyonu için bir temel sağladığını, Constantin (2000) ise turizm ve bölgesel kalkınma yakından bağlantılı olduğundan, turizm organizasyonunun bölgesel ve yerel yönetim

politikalarının oluşturulmasında ve çevre bölgelerin gelişiminde kilit rol oynadığını belirtmektedir. Turizm sektörünün ekonomik gelir ve istihdamdaki önemi nedeniyle, Avrupa'daki birçok ülkede de önemli bir politika konusu haline gelmiştir ve bu nedenle turizm, Avrupa Birliği'nin bölgesel kalkınma çalışmalarında önemli bir yer edinmiştir (Hall, 2005). Turizm gelişiminin bölgesel ve ulusal düzeyde amacı, bölgesel eşitsizlikleri azaltmak iken, yerel düzeyde ise temel amacı ekonomik tabanı çeşitlendirmektir. Diğer birçok zorluğun yanı sıra, özellikle işsizlik, göç ve yaşlanan nüfus ile karakterize olan çevre bölgelerde turizm, gelecekte gerçekçi büyüme beklentileri olan endüstri olarak kabul edilmektedir (Kauppila vd., 2009).

Bazı tartışmalar sektördeki sürekli büyümeyi göz önünde bulundurarak bölgelerin turizm gelişimi açısından yeni politikaların üretilmesine yönelik iken (Giaoutzi ve Nijkamp, 2006), bazı çalışmalar ise, turizmin gelişmesini etkileyen yerel, "yer"e dayalı faktörleri araştırmaktadır (Raina ve Agarwal, 2004). Daha az gelişmiş dünyada turizmin kalkınmadaki rolü hakkında ve özellikle turizm yoluyla kalkınmaya ulaşmak isteyen destinasyonların karşılaştığı ikilemleri vurgulayarak pek çok varsayım ortaya atılmaktadır (Telfer ve Sharples, 2008). Öte yandan turizmin gelişiminin karmaşık olduğu, turizmin her bölgeye katkısının olmadığı ve bazı bölgelerde turizmin olumsuz etkilere neden olabileceği yönünde eleştirel değerlendirmeler de bulunmaktadır (Hall, 2005; Ramos ve Jimenez, 2008; Visser ve Hoogendoorn, 2012). Bu eleştirel çalışmalardan birisi de Tosun vd., (2003)'in Türkiye'de turizmin oluşturduğu bölgesel eşitsizliği inceleyen araştırmasıdır. Genel olarak uluslararası literatür incelendiğinde turizmin bölgesel gelişmeye katkısı üzerinde iki farklı yaklaşımın olduğu görülmektedir; turizmin bölgesel olarak geliştirilmesine yönelik çabaları başarı öyküleri şeklinde değerlendiren olumlu yaklaşım ve birçok bölgeye umut vererek turizmin bölgesel gelişmeye katkılarının fazla olacağına belirtilmesine karşın beklenen hedefin gerçekleşmeyerek, geline sonuca hayal kırıklığı şeklinde değerlendiren olumsuz yaklaşımdır.

Ulusal literatürde turizmin bölgesel gelişimine yönelik ilk akademik çalışma, 1963 yılında Hasan Olalı tarafından gerçekleştirilmiştir (Olalı, 1963). Olalı, doktora tezinde "*Türkiye'nin Ekonomik Gelişiminde Turizmin Rolü*" konusunu çalışmış ve 1963 yılında yayımlanan "*Turizm Teorisi ve Politikası*" kitabında ise İstanbul, Ankara, İzmir, Konya, Erzurum ve Diyarbakır illerinin bölge

merkezi olmasını ve Türkiye’de altı turizm bölgesinin kabul edilerek bu turizm bölgelerinin gelişmesi için programlar yapılmasını önermiştir. İlhan Tekeli ise 1971 yılında, “*Bölgesel Turizm Fiziki Planlaması Metodolojisi ile İlgili Düşünceler*” isimli çalışmasında bölgesel ölçekteki bir alanda toplum yararı açısından turizm planlamasının nasıl yapılacağı sorununu araştırmış ve turizm ile ilgili faaliyetlerin mekân içindeki dağılımını genel yer seçimi teorisinin prensipleri içinde değerlendirmiştir (Tekeli, 1971).

Türkiye’de turizmin bölgesel gelişimi açısından önemli dönüm noktalarından birisi, 1982 yılında yürürlüğe giren 2634 sayılı Turizm Teşvik Kanunu’dur. Bu kanunla birlikte Türkiye’de turizmin ulusal ve bölgesel ölçekte gelişimi ciddi ve köklü bir değişiklik geçirmiştir. Turizm teşviklerinin, desteklerinin ve yatırımlarının belirli bölgelerde daha fazla artmaya başlaması, turizmin bölgesel yapısını da etkilemiş ve buna paralel olarak yapılan araştırmaların sayısı da artış göstermiştir. Türkiye’de turizmin bölgesel gelişimi konusunda yapılmış çalışmalar incelendiğinde, bu araştırmalar üç grupta toplanabilir: Birinci grupta Türkiye’de turizmin bölgesel gelişme üzerindeki etkisini teorik çerçevede değerlendiren çok az çalışma bulunmaktadır (Boyacıoğlu, 2015; Çeken, 2008; Emekli, 2006). İkinci grupta Türkiye’de turizmin bölgesel gelişime katkısını istatistiksel yöntemler kullanarak ampirik olarak inceleyen çalışmalar (Bahar, 2017; Gezici, 1998; Gülbahar, 2009; Purkis, 2008a; Sarı, 2020; Sarıkamış ve Bahar, 2013; Soyak, 2009; Soykan, 2004) ve üçüncü grupta ise Türkiye’de turizmin bölgesel gelişimini belli bir ilin veya bölgenin ele alınarak araştırıldığı etüt çalışmaları (Durgun, 2006; Gümüş ve Özipekçe, 2009; İçöz, 1987; Künü vd., 2015; Purkis, 2008b; Tanıl, 2015; Yıldız, 2007) bulunmaktadır. Ayrıca Seçilmiş ve Sarı (2010)’nın, temel bileşenler analizi tekniği kullanarak Türkiye’de illerin turizm gelişmişlik sıralaması yaptığı çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmada illere göre turizmin gelişmişlik düzeylerini ölçmede tesis, yatak, geliş, geceleme ve seyahat acentesi sayıları ile doluluk oranı gibi altı değişken kullanılmıştır. Ancak bu çalışmada, illerin turizm gelişim düzeylerini belirleyen talep değişkenleri ele alınırken, gelişmenin diğer dinamikleri olan sosyal, çevre, ulaşım ve hizmet değişkenleri görmezden gelinmiştir.

Mevcut literatür incelendiğinde, Türkiye’de turizmin bölgesel gelişmeye katkısı üzerinde çok değişkenli ve kapsamlı bir şekilde analiz eden çok az çalışmanın olduğu görülmektedir. Turizmin bölgesel

gelişmeye etkisi konusunda yapılan çalışmaların çoğu yerel halkın algılarını inceleyen araştırmalardan oluşmaktadır. Ancak turizm gelişiminin mekânsal görünümü ve bölgesel farklılıkları ihmal edilmiştir. Dolayısı ile bu çalışma, Türkiye’de turizm gelişiminin mekânsal yönünün incelenmesi, gelişmenin sürdürülebilirliği açısından illerin ekonomik, sosyal ve çevresel faktörler itibari ile yapısal durumunu saptaması ve bu konuda illerin potansiyellerini belirlemesi bakımından literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır. Ayrıca bu çalışma bir taraftan çok değişkenli ve çok yönlü veri seti kullanarak ve turizmin farklı etkilerini de dikkate alarak illerin turizm gelişmişlik endeksi oluşturularak mekânsal bir model ortaya koyması, diğer taraftan turizm gelişmişlik düzeyleri benzer olan illeri grupladıktan sonra gelişme odaklı illeri belirleyerek turizm planlarında sektöre ve paydaşlara destek olması ve gelecek yıllarda da turizm gelişiminin izlenmesine bir altyapı oluşturması bakımından literatüre katkısı önemlidir.

3. Veri ve Yöntem

Çalışma, Türkiye’de mevcut idari yapı temelinde yer alan 81 ili kapsamaktadır. Çalışmada *ekonomik, sosyal, çevre, ulaşım ve hizmet* gibi turizmle ilgili 18 farklı değişken veri seti olarak kullanılmıştır (Tablo 1). Veriler Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sosyal Güvenlik Kurumu, Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği, Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü ile Tarım ve Orman Bakanlığı’ndan temin edilmiştir.

Veriler toplandıktan sonra, illerin gelişmişlik endeksini oluşturmak için birinci aşamada, gelişmişlik sıralamalarının elde edilmesinde kullanılan yöntemlerden birisi olan “Temel Bileşenler Analizi” kullanılmıştır. İkinci aşamada ise hesaplanan turizm gelişmişlik değerlerine göre “Hiyerarşik Kümelene Yöntemi” kullanılarak illerin gelişmişlik kümeleri belirlenmiştir. Son aşamada ise turizm gelişmişlik düzeylerine göre kümelenen iller Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ile harita üzerinde gösterilmiş ve çıkan sonuçlar yorumlanmıştır.

Araştırmada öncelikle birbiriyle bağımlı olan değişkenler arası ilişkiyi inceleyen (Jolliffe, 2002) ve gelişmiş bir istatistik tekniği olan *Temel Bileşenler Analizi (TBA)* uygulanmıştır.

Temel bileşenlerin hesaplanmasında veri setinde yer alan değişkenlerin ölçüm birimleri

farklılık gösterdiğinden standartlaştırılmış veriler ($Z_{p \times n}$) kullanılmıştır (Denklem 1).

Tablo 1- Turizm gelişmişlik endeksinde kullanılan değişkenler
Table 1- Variables used in tourism development index

Değişken	Açıklama	Yıl	Veri Kaynağı
1	Yabancı Konaklama Sayısı	2017	TÜİK
2	Yerli Konaklama Sayısı	2017	TÜİK
3	Yatırım Belgeli Tesis Sayısı	2017	Kültür ve Turizm Bakanlığı
4	Yatırım Belgeli Yatak Sayısı	2017	Kültür ve Turizm Bakanlığı
5	İşletme Belgeli Tesis Sayısı	2017	Kültür ve Turizm Bakanlığı
6	İşletme Belgeli Yatak Sayısı	2017	Kültür ve Turizm Bakanlığı
7	Müze Sayısı	2017	TÜİK
8	Müze Eser Sayısı	2017	TÜİK
9	Müze Ziyaretçi Sayısı	2017	TÜİK
10	Seyahat Acentası Sayısı	2017	Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği
11	Plaj Sayısı	2017	TÜİK
12	Marina/Yat Sayısı	2017	TÜİK
13	Rekreasyon Alanı (hektar)	2017	Tarım ve Orman Bakanlığı
14	Havayolu Trafik (uçak sayısı)	2017	Devlet Hava Meydanları İşlt. G.M.
15	Konaklama Sektöründe SGK İşçi Sayısı	2017	Sosyal Güvenlik Kurumu
16	Yiyecek İçecek Hizmetleri İşyeri Sayısı	2017	Sosyal Güvenlik Kurumu
17	Tur Rehberi İşyeri Sayısı	2017	Sosyal Güvenlik Kurumu
18	Spor Dinlenme İşyeri Sayısı	2017	Sosyal Güvenlik Kurumu

$$Y_{p \times n} = T'_{p \times p} Z_{p \times n} \quad (1)$$

Denklemden yer alan $T_{p \times p}$ bir dönüştürme matrisidir. Dönüşüm sonrasında elde edilen yeni veri matrisinin (Y) ortalama vektörünün (Denklem 2) sıfıra eşit olması ve korelasyon (R) matrisinin (Denklem 3) ise köşegen olması beklenmektedir.

$$E(Y) = E(T'Z) = T'E(Z) = 0 \quad (2)$$

$$\text{Var}(Y) = T'E(ZZ')T = T'RT \quad (3)$$

Verilen denklemler belirli kısıtlar altında çözümlendiğinde aşağıda verilen eşitlik bulunur.

$$(R - \lambda_i I)t_i = 0 \quad i = 1, 2, \dots, p \quad (4)$$

Bu bağlantıda λ_i değerleri R matrisinin özdeğerleri, t_i vektörleri ise R matrisinin öz vektörleridir. Özdeğerlerin bulunmasında yaygın olarak, işlem kolaylığı dolayısıyla, aşağıda verilen açılım kullanılmaktadır.

$$|R - \lambda I| = 0 \quad (5)$$

Burada değişken sayısı (p) kadar özdeğer bulunur. En yüksek değere sahip olan özdeğer en fazla varyansa sahip olduğundan birinci özdeğer olarak alınır. Bu şekilde büyükten küçüğe doğru

sıralanan p adet özdeğerin her birine karşılık gelen p adet özvektör 4 numaralı eşitlik kullanılarak elde edilir. Dönüştürme işleminde katsayıların -1 ile +1 sınırlarında olması yorum kolaylığı sağlayacağına, bulunan özvektörler aşağıda verildiği gibi standartlaştırılır (Tatlidil, 2002).

$$t_{ij}^* = \frac{t_{ij}}{\sqrt{t_{1j}^2 + t_{2j}^2 + \dots + t_{pj}^2}} \quad (6)$$

Böylece standartlaştırılmış özvektörlerin sütun vektörü olarak birleştirilmesi ile dönüşüm matrisi elde edilir $T = [t_{ij}^*]$. Denklem 1' de verildiği gibi dönüşüm matrisinin devriği ve standart değişkenler matrisi çarpılarak, sütunları temel bileşenlerden oluşan Y matrisi elde edilir.

Y matrisinde yer alan ilk m adet temel bileşen toplam varyansın büyük bir kısmını karşılıyorsa geri kalan $p-m$ adet ($m < p$) temel bileşen ihmal edilebilir. Böylece az bir varyans (bilgi) kaybı ile değişken sayısı p ' den m ' ye indirgenerek endeks hesaplamasında kullanılacak olan katsayılar elde edilir. Mevcut çalışmada önemli temel bileşen sayısının belirlenmesinde $\frac{\sum_{i=1}^m \lambda_i}{p} \geq \frac{2}{3}$ koşulunu sağlayan özdeğer sayısı (m) gözetilmiştir. Veri setinin TBA için uygunluğunu ölçmek için ise küresellik testlerinden KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) ve Bartlett

testi uygulanmıştır. Tüm bu aşamalar sonucunda, Türkiye'de illerin turizm gelişmişlik endeks değerleri elde edilmiştir. Çalışmanın ikinci aşamasında hesaplanan endeks değerleri kullanılarak hiyerarşik kümeleme analizi gerçekleştirilmiştir.

İstatistik alanında -özellikle veri madenciliği uygulamalarında- sıkça kullanılan hiyerarşik kümeleme, veri içerisinde yer alan tabakaları hiyerarşik olarak sıralayan, aşamalı bir kümeleme yöntemidir. Aşamalı kümeleme teknikleri; birleştirici ve ayrıştırıcı olmak üzere iki şekilde uygulanır. Birimlerin birbirleri ile hangi aşamada ve ne düzeyde benzerlik gösterdiklerini görmek isteyen araştırmacılar birleştirici hiyerarşik kümeleme yöntemlerine, birimlerin birbirlerinden hangi aşamada ve ne düzeyde farklılık gösterdiklerini görmek isteyen araştırmacılar ise ayrıştırıcı hiyerarşik kümeleme yöntemlerine başvurur.

Bu çalışmada illerin turizm gelişmişlik düzeylerini gösteren hesapladığımız endeks değerlerine birleştirici hiyerarşik kümeleme yöntemlerinden küme içi varyansları minimum kılan Ward tekniği uygulanmıştır (Ward, 1963). Hiyerarşik kümeleme sonucu Türkiye'deki iller üç farklı kümede sınıflandırılmış, ortaya çıkan bu üç kümenin oluşturduğu kategoriler adlandırılmış, son olarak da bu kategorilere göre illerin dağılımı haritalandırılmıştır.

4. Bulgular

Çalışmada turizm ile ilgili 18 farklı değişken üzerinde temel bileşenler analizi uygulanarak iller ölçeğinde turizm gelişmişlik endeksi oluşturulmuştur. Temel Bileşenler Analizi'nin (TBA) uygulanabilmesi için değişkenlerin birbirleri ile ilişkili olması gerekmektedir. Diğer bir deyişle değişkenlerin korelasyon matrisi birim matristen

farklı olmalıdır. Aksi halde boyut indirgeme gerçekleştirilemeyecektir. Korelasyon matrisi birim matrise eşit olan p adet değişkenin gözlem değerlerinin p boyutlu bir uzayda küre oluşturacak şekilde konumlanacağı söylenir. Bu nedenle değişkenlerin TBA'ya uygunluğu Küresellik Testleri ile araştırılır.

Bartlett'in küresellik testi, değişkenlerin korelasyon matrisinin birim matrise eşit olup olmadığını test eder. Bu bağlamda test hipotezleri; $H_0: R = I$ ve $H_0: R \neq I$ şeklindedir. Hesaplanan anlamlılık (sig) değeri 0,05'den küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilir. Bu durumda çalışmada kullanılan veri setinin TBA için uygunluğunun çok iyi düzeyde olduğu (Kaiser-Meyer-Olkin değeri 0,853, KMO ölçütü %85,3) ve Bartlett testine göre (Bartlett testi p değeri 0,000) değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu söylenebilir. Bu değerler verilerin temel bileşenler analizi için uygun olduğunu göstermektedir. 12,939 olarak hesaplanan birinci özdeğer %77,883 varyans açıklama oranı ile $\frac{\sum_{i=1}^m \lambda_j}{p} \geq \frac{2}{3}$ koşulunu sağlamaktadır. Bu nedenle illerin turizm gelişmişlik endeksinin hesaplanmasında sadece birinci temel bileşen kullanılmıştır. Hesaplanan temel bileşen tarafından değişkenlerin açıklanma oranları, diğer bir deyişle endeks değerleri ile standartlaştırılmış değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları aşağıdaki tabloda verildiği gibidir (Tablo 2).

Tablo 2'de, çalışmada kullanılan birinci temel bileşen, yani turizm endeksi tarafından açıklanma oranlarına göre sıralı olarak verilmiştir. Bu durumda *yatırım belgeli tesis sayısı* değişkeninin %97,8'i oluşturulan endeks tarafından açıklanabiliyorken %2,2'sinin bilgi kaybına uğradığı söylenebilir.

Tablo 2- Birinci temel bileşenin (endeksin) değişkenleri açıklama oranları
Table 2- Explanation ratios of the principal component (index) for the variables

Değişken	Açıklanma Oranı	Değişken	Açıklanma Oranı
Yatırım Belgeli Tesis S.	0,978	Havayolu trafiği	0,863
Konak. Sektör SGK İşçi S.	0,949	Yiy. İçecek Hiz. İşyeri	0,855
İşletme Belgeli Tesis S.	0,946	Seyahat Acenta Sayısı	0,845
Konaklama Yabancı	0,915	Müze Eser Sayısı	0,825
Konaklama Yerli	0,905	Rekreasyon alanı	0,786
Yatırım Belgeli Yatak S.	0,891	İşletme Belgeli Yatak S.	0,776
Sey.Act.Tur.Rehb.İşyeri S.	0,888	Müze Sayısı	0,686
Müze Ziyaretçi Sayısı	0,874	Marina/yat Sayısı	0,674
Spor dinlenme İşyeri. S.	0,872	Plaj Sayısı	0,641

Tablo 3- Temel bileşen katsayıları
Table 3- Principal component coefficients

Değişken	Katsayı	Değişken	Katsayı
Yatırım Belgeli Tesis S.	0,2718	Havayolu trafiği	0,2400
Konak. Sektör SGK İşçi S.	0,2638	Yiy. İçecek Hiz. İşyeri S.	0,2377
İşletme Belgeli Tesis S.	0,2629	Seyahat Acenta Sayısı	0,2350
Konaklama Yabancı	0,2544	Müze Eser Sayısı	0,2293
Konaklama Yerli	0,2516	Rekreasyon alanı (hektar)	0,2184
Yatırım Belgeli Yatak S.	0,2477	İşletme Belgeli Yatak S.	0,2158
Sey.Act.Tur.Rehb.İşyeri S.	0,2468	Müze Sayısı	0,1908
Müze Ziyaretçi Sayısı	0,2430	Marina/yat Sayısı	0,1874
Spor dinlenme İşyeri. S.	0,2423	Plaj Sayısı	0,1781

İllerin endeks değerlerinin hesaplanmasında kullanılan katsayılar Tablo 3'te verilmiştir. Bu bağlamda illerin endeks değerlerinin hesaplanmasında kullanılan model Eşitlik 7'de verildiği gibidir. Burada Y_i , i ilinin endeks değerini,

Z_{1i} ise i ilinin Yatırım Belgeli Tesis Sayısı değişkenine ait standartlaştırılmış gözlem değerini göstermektedir.

$$Y_i = 0,2718Z_{1i} + 0,2638Z_{2i} + \dots + 0,1874Z_{17i} + 0,1781Z_{18i} \quad (7)$$

Tablo 4- İllerin turizm gelişmişlik endeks değerleri ve kümesi
Table 4- Tourism development index values and cluster of provinces

Endeks Sırası	İl Adı	Endeks Değeri	Küme	Endeks Sırası	İl Adı	Endeks Değeri	Küme	Endeks Sırası	İl Adı	Endeks Değeri	Küme
1	İstanbul	23,409	1	28	Bolu	-0,735	2	55	Sinop	-1,090	3
2	Antalya	17,718	1	29	Kahramanmaraş	-0,738	2	56	Kars	-1,131	3
3	Muğla	7,669	2	30	Ordu	-0,752	2	57	Karaman	-1,172	3
4	İzmir	5,937	2	31	Erzurum	-0,813	3	58	Osmaniye	-1,175	3
5	Ankara	3,320	2	32	Karabük	-0,868	3	59	Bilecik	-1,204	3
6	Aydın	1,584	2	33	Şanlıurfa	-0,872	3	60	Niğde	-1,218	3
7	Konya	1,470	2	34	Isparta	-0,876	3	61	Kırşehir	-1,227	3
8	Bursa	1,169	2	35	Uşak	-0,895	3	62	Bitlis	-1,235	3
9	Mersin	1,135	2	36	Adıyaman	-0,899	3	63	Erzincan	-1,242	3
10	Nevşehir	0,782	2	37	Yalova	-0,926	3	64	Bartın	-1,252	3
11	Balıkesir	0,725	2	38	Amasya	-0,935	3	65	Ağrı	-1,256	3
12	Denizli	0,278	2	39	Kastamonu	-0,938	3	66	Batman	-1,260	3
13	Adana	0,247	2	40	Van	-0,944	3	67	Gümüşhane	-1,269	3
14	Kocaeli	0,186	2	41	Edirne	-0,955	3	68	Yozgat	-1,293	3
15	Çanakkale	-0,023	2	42	Aksaray	-0,956	3	69	Artvin	-1,295	3
16	Gaziantep	-0,079	2	43	Mardin	-0,984	3	70	Çankırı	-1,308	3
17	Trabzon	-0,110	2	44	Malatya	-0,990	3	71	Kilis	-1,323	3
18	Afyon	-0,300	2	45	Sivas	-1,012	3	72	Muş	-1,334	3
19	Kayseri	-0,320	2	46	Tokat	-1,016	3	73	Bingöl	-1,359	3
20	Hatay	-0,323	2	47	Zonguldak	-1,016	3	74	Tunceli	-1,372	3
21	Eskişehir	-0,394	2	48	Düzce	-1,024	3	75	Ardahan	-1,395	3
22	Manisa	-0,506	2	49	Giresun	-1,045	3	76	İğdir	-1,399	3
23	Samsun	-0,546	2	50	Burdur	-1,045	3	77	Siirt	-1,400	3
24	Sakarya	-0,566	2	51	Çorum	-1,057	3	78	Şırnak	-1,403	3
25	Tekirdağ	-0,650	2	52	Elâzığ	-1,065	3	79	Bayburt	-1,407	3
26	Kütahya	-0,714	2	53	Kırklareli	-1,078	3	80	Kırkkale	-1,410	3
27	Diyarbakır	-0,725	2	54	Rize	-1,087	3	81	Hakkâri	-1,426	3

Çalışmanın amacına göre, Temel Bileşenler Analizi kullanılarak Türkiye’de illerin “Turizm Gelişmişlik Endeksi” ile mekansal bir model elde edilmiştir. Bu mekansal modelde Türkiye turizmine etki eden ekonomik, kültürel, sosyal ve çevresel değişkenler veri seti olarak kullanılmıştır. Bu çalışmada elde edilen mekansal model, turizm üzerinde etkili olan farklı değişkenlerin dikkate alınarak illerin turizm gelişmişlik düzeylerini göstermektedir. İllerin gelişmişlik düzeylerine bakıldığında endeks değeri en yüksek il İstanbul (23,409), en düşük il ise Hakkâri’dir (-1,426). Seçilmiş ve Sarı (2010)’nın çalışmasına göre ise turizm gelişmişlik endeksi en yüksek il Antalya iken, en düşük il ise Kırşehir’dir. Bu çalışmadaki bulgulara göre endeks değeri en düşük il olan Hakkâri’nin Seçilmiş ve Sarı (2010)’nın çalışmasında 35. sırada olması, gelişmişlik endeksi çalışmalarında daha doğru sonuca varabilmek için mümkün olduğu kadar fazla ve farklı değişkenlerin kullanılması gerektiğini göstermektedir.

DPT tarafından yapılan “İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması

Araştırmasına göre de ilk sırada İstanbul yer almaktadır (Dincer vd., 2003). İstanbul’un küresel sisteme en fazla entegre olan il olması, finanstan hizmet sektörüne, sanayiden kültür endüstrisine ve turizme kadar farklı birçok sektörün gelişmesine neden olmuştur. İstanbul’u sırasıyla Antalya, Muğla, İzmir, Ankara, Aydın, Konya, Bursa ve Mersin gibi iller izlemektedir (Tablo 4). Ankara ve Konya haricinde bu illerin tamamı deniz kıyısında yer almaktadır. Bu durum Türkiye’de hala kıyı turizmine bağlı kitle turizminin baskın olduğunu göstermektedir.

Endeks değeri en düşük iller ise sırası ile Hakkâri, Kırıkkale, Bayburt, Şırnak, Siirt, Iğdır, Ardahan, Tunceli, Bingöl, Muş, Kilis ve Çankırı gibi illerdir (Tablo 4). Türkiye’de illerin turizm gelişmişlik endeks sıralamasına bakıldığında, endeks değerleri arasındaki farkın fazla olduğu, endeks değerleri yüksek olan illerin ülkenin batısında ve deniz kıyılarında, endeks değerleri düşük olan illerin ise genellikle ülkenin doğusunda ve iç kesimlerinde bulunduğu görülmektedir.

Şekil 1- Turizm gelişmişlik endeksine göre kümelenen illerin dağılımı

Figure 1- Distribution of clustered provinces by tourism development index

Turizmin bir bölgedeki gelişimi ile genellikle o bölgeye gelen turist sayısının fazlalığı anlaşılmaktadır. Turizm sektöründe talep durumu göz ardı edilemez bir gerçekliktir. Ancak turizmin bölgesel gelişimi ile talep durumu yanında, turizmin

bölgeye kattığı nitelikler ve bölgenin refahını ve konforunu geliştirme durumu da dikkate alınmalıdır. Antalya yerli ve yabancı konaklayan turist sayısı bakımından birinci sırada yer alırken, turizm gelişmişlik endeksinde ikinci sırada yer almaktadır.

Endeks değerlerine bakıldığında bazı illerin konaklama sayıları ile endeks değerleri aynı ya da birbirine yakın iken, bazı illerde ise turizm gelişmişlik sıralaması ile illerin turizm göstergeleri sıralaması arasındaki fark fazladır. Örneğin Afyonkarahisar ili konaklayan turist sayısı sıralamasında (10.) önde iken, turizm gelişmişlik

sıralamasında (18.) daha gerilerde yer almaktadır. Kütahya ise konaklama sayısı bakımından 46. sırada yer alırken, turizm gelişmişlik sıralamasında 26. sırada yer almaktadır. Bu durum bölgeler arasında turizmin gelişmişlik düzeylerinin değerlendirilirken farklı değişkenlerin kullanılmasını, dolayısı ile bu çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

Tablo 5- Endeks değerlerine göre hesaplanan hiyerarşik kümelene analizinin betimsel istatistikleri
Table 5- Descriptive statistics of hierarchical cluster analysis according to index values

Küme	Frekans	Ortalama	Değişim Aralığı		Standart Sapma	Varyans
	N	μ	Min	Max	σ	σ^2
1	2	20,565	17,72	23,41	4,023438	16,18805
2	28	0,60821	-0,75	7,67	1,998996	3,995985
3	51	-1,14	-1,43	-0,81	0,182132	0,033172

Çalışmanın son aşamasında, Turizm Gelişmişlik Endeks değerleri dikkate alınarak hiyerarşik kümelene analizi yöntemi ile Türkiye’de iller üç farklı kümede sınıflandırılmıştır (Şekil 1). Bu sınıflandırmaya göre ortaya çıkan üç kümenin betimsel istatistikleri hesaplanmış (Tablo 5) ve hiyerarşik kümelene analizine göre Türkiye’nin 81 ili üç farklı kategoride değerlendirilmiştir. Buna göre; birinci kategori “*Turizmi gelişmiş iller*”, ikinci kategori “*Turizm gelişimine açık iller*” ve üçüncü kategori ise “*Turizmi gelişmemiş iller*” şeklinde adlandırılmıştır. Endeks değerlerine göre illerin kümelene durumuna bakıldığında, illerin büyük çoğunluğunu turizm yönüyle gelişmemiş iller (51 il) oluştururken, turizmi gelişmiş iller kategorisinde sadece iki il (İstanbul ve Antalya) bulunmaktadır. Bu kategorinin gelişmişlik ortalaması diğer kümelerin ortalamasından oldukça fazladır ve birinci küme ile ikinci küme ortalamaları arasındaki makas çok açılmış durumdadır. İkinci kümenin ortalaması 0,6 iken, birinci kümenin ortalaması 20,5’dir (Tablo 5). İkinci kümede olup birinci kümeye girmeye aday iller de bulunmaktadır (Muğla, İzmir ve Ankara vs.). Bununla birlikte Türkiye turizminin bölgesel yayılımına ve farklı bölgelere doğru kaymasına katkı sağlayacak olan ve özellikle politika üreticilerinin odaklanması gereken kategori ise, turizm gelişimine açık illerdir ve bu kategoride 28 il bulunmaktadır. Üçüncü kümede bulunan illerin turizm gelişmişlik düzeyleri oldukça düşük olup bu illerin öncelikli olarak çözülmesi gereken sorunları bulunmaktadır.

5. Tartışma

Harvey (1997) ve Urry (1999), kapitalizmin en önemli başarısının mekânı yeniden üretmek olduğunu söylemektedir. Türkiye’de turizm, geç kapitalizmin ve neoliberal politikaların etkisi mekanları önemli derecede etkilemiş ve değiştirmiştir. Yatırımların ve teşviklerin batı ve güney kıyı bölgelerine yönlendirilmesi ile turizm, bu bölgelerde yoğunlaşan kitlesel bir endüstri haline gelmiştir. Bugün Türkiye’de turizm özel sermaye, dış aktif turizm ve sektör odaklı olarak düşünüldüğü için, yıllardır turizm planlarında öncelikli olarak yabancı turist talebine göre belirli bölgelerde yatırımlar artırılması hedeflendi. Bu durum bazı bölgelerde turizmin hızlı ve aşırı yoğunlaşmasına bazı bölgelerde ise güçsüz kalmasına neden oldu. Bu araştırmanın yazarları Türkiye turizminin tüm illerde eşit düzeyde gelişmesi gerektiğini iddia etmemektedir. Bilimsel, doğru ve dengeli politika ve planlamalarla bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının azaltılmasının gerekliliği unutulmamalıdır. Her ilin kapasitesi ve potansiyeli tabii ki farklıdır. Ancak plansız ve kontrolsüz turizm büyümesi beraberinde bölgesel gelişmişlik farklılıklarına, kalabalıklaşmaya (overtourism), çevresel problemlere, yerel halk üzerindeki baskının artmasına, kamusal alanların özelleştirilmesine, kimliksiz mekanlara, kültürün metalaşmasına, yönetsel tıkanıklığa, neoliberal politikaların baskın hale gelmesine neden olmuş ve bu problemlerle mücadele etmek gittikçe zorlaşmıştır. Bundan dolayı turizme bağlı bölgesel gelişimi doğru yöntemlerle, farklı değişkenlerle ve bütüncül bir yaklaşımla ölçmek, gelişme sürecini takip etmek ve gelişmişlik

farklılıklarına göre bölgesel politikaları ve planları güncellemek gerekir. Bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarını azaltmaya yönelik planlamalarda; doğal ve kültürel kaynakların korunması, çevreye saygılı turizm mimarisi, adaletli gelir dağılımı, farklı paydaşların temsil edildiği yönetim, gelişmenin sürdürülebilirliği, bölgesel eşitlik, mekanların özgünlüğü, yerel halkla barışık bir turizm gelişimi yanında, özellikle gelişime açık illerde yatırım ve teşvik destekleri ile birlikte, illerin kendi kapasitelerini, yerel dinamiklerini ve sosyal sermayelerini kullanmada da desteklenmesi ve yönlendirilmesi hedeflenmelidir.

Çalışmanın önemli sınırlılıklarından birincisi, il bazında verilerin temin edilmesinde sorunların yaşanmasıdır. Temel Bileşen Analizi çoklu değişkenler arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmaya çalıştığı için turizmle ilişkili birçok değişkene ihtiyaç vardır. Özellikle sosyal faktörlere ilişkin bazı verilere ulaşamaması çalışmayı sınırlandırmıştır. İkincisi, yapısı gereği Temel Bileşenler Analizinin verileri genellemesidir. Üçüncüsü ise, bu çalışmanın verilerinin günümüzde tüm dünyayı etkisi altına almış olan COVID-19 sürecinden öncesine ait olması, dolayısı ile içinden geçtiğimiz pandemi sürecindeki turizm şartları ve bağlamını yansıtmamasıdır. Bununla birlikte bu çalışma, gelecekte yapılacak araştırmalarda farklı yöntem ve tekniklerin kullanılarak turizm gelişiminin farklı boyutlarının değerlendirilmesine, zamansal ve mekânsal olarak illerin turizm gelişmişlik düzeylerinin izlenmesine, farklı araştırmalarla karşılaştırılarak yorumlanmasına ve sektör temsilcilerine, politika üreticilerine, turizm paydaşlarına ve turizm çalışmaları literatürüne önemli katkı sağlayacaktır.

6. Sonuç

Krakover (2004), turizmin bölgesel gelişme üzerindeki etkisinin günümüzün en karmaşık araştırma konularından biri olduğunu söylemektedir. Bu karmaşıklığın turizm çalışmalarına da yansıdığı görülmektedir. Dünyanın birçok ülkesinde turizmin bölgesel gelişmeye ve yerel kalkınmaya katkısı üzerine araştırmalar yapılmakta ve bu konuda projeler geliştirilmektedir. Turizmin ekonomik faydalarından yararlanmak isteyen birçok ülke turizm yatırımlarını artırmakta ve mevcut turizm bölgelerinin yanına yeni turizm gelişim bölgeleri inşa etmektedir. Terzi (2015)'nin çalışmasında, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye pozitif yönde etki ettiği, bundan dolayı turizme dayalı büyüme yaklaşımının Türkiye için geçerli olduğu ortaya

çıkılmaktadır. Ertuğrul ve Mangir (2015)'in çalışmasında çıkan sonuçlar, turizmin hem uzun vadede hem de kısa vadede gayri safi yurtiçi hasıla ve ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Işık, Maden ve Öztürk (2019)'ün çalışmasında ise; Türkiye'de turizmin ekonomiyi canlandırmada önemli bir sektör olduğu ve yapılan çarpan hesaplamaları sonucunda da istihdam yaratmada etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Tüm bu çalışmalar, Türkiye'de turizmin her geçen yıl büyüme eğiliminde olduğu ve turizmin ekonomik büyümeye önemli katkı sağladığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak niceliksel olarak gerçekleşen bu büyümenin niteliksel olarak bir değişime neden olup olmadığı, büyümenin olduğu bölgelerde ekonomik, sosyal ve çevresel faktörlerde, istihdamda, turizm yatırımlarında, rekreasyonel faaliyetlerde, sosyal aktivitelerde, alt ve üst yapı olanaklarında, hizmet sektöründe, turizme destek olacak yeni iş imkanlarının oluşmasında herhangi bir iyileşmenin olup olmadığı, büyümenin mekâna yansımalarının nasıl olduğu ve ülke genelinde turizmin total büyümesinin bölgesel gelişime nasıl katkı yaptığı incelenmesi gereken önemli bir konudur. Bundan dolayı turizm gelişiminin daha eşit ve sürdürülebilir olması için, turizmle ilişkili farklı disiplinlerin yaklaşımlarından ve bilgi birikimlerinden yararlanılması yanında, turizmin farklı değişkenlerini içine alacak sağlıklı verilerin elde edilmesi ve bu verilere göre turizm gelişmişlik farklılıklarının mekânsal olarak analiz edilmesi ve bu gelişimin tarihsel olarak izlenmesi gerekir. Bu çalışmada öncelikle turizme etki eden farklı değişkenleri kullanarak illere göre turizm gelişmişlik endeksi oluşturulmuş ve sonrasında turizm gelişmişlik düzeylerine göre kümelenen iller kategorilere ayrılmıştır.

Birinci kümede yer alan "Turizmi Gelişmiş İller" kategorisinde iki il bulunmaktadır. Bu iller İstanbul ve Antalya'dır. İstanbul Türkiye'de turizmin ilk olarak başladığı ve sürekli olarak geliştiği bir şehirdir. Türkiye'de modern anlamda turizme yönelik seyahatler Cumhuriyet döneminde başlamış olsa da Osmanlı İmparatorluğu döneminde çoğunlukla padişah ve ailesinin, varlıklı ailelerin ve gayrimüslimlerin İstanbul ve çevresindeki sayfiye mekânlarına yapmış oldukları seyahatlerin Türkiye'deki turizm hareketlerinin başlangıcını oluşturduğu söylenebilir (Kervankıran vd., 2018). İstanbul'da hızla gelişen ve finans, kültür endüstrileri gibi sektörlerin de gelişmesini hızlandıran alanlardan birisi turizmdir. İstanbul'da turizmin gelişmesi, kültür endüstrilerinin de gelişmesine yönelik büyük

bir ivme oluşturuyor. Bu sayede müzeler, sinemalar, galeriler, eğlence mekanları kent ekonomisi içinde çok daha büyük bir rol üstlenmeye başlıyor (Keyder, 2010). Eskiden Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğunun başkenti olmasından dolayı zengin tarihi ve kültürel mirasa sahip olması, lokasyon avantajı, Avrupa'dan Asya'ya geçiş koridorunda bulunması, finans merkezi olması ve çok çeşitli turizm ürünleri sunması İstanbul'u yerli ve yabancı turistler için cazibe merkezi haline getirmiştir. Antalya'da ise turizmin gelişimi 1960'larda başlamıştır. 1970'lerde merkezi hükümetin başlattığı ve Dünya Bankası tarafından desteklenen Güney Batı Antalya Turizmi Geliştirme Projesi'nin ilin turizm alanındaki gelişimine katkısı büyüktür. Ancak, bölgede 1980'ler turizm gelişiminin dönüm noktası oldu. 1983 yılında yürürlüğe giren yeni turizm mevzuatı, beraberinde kamu arazisinin özel sektör turizm şirketlerine devredilmesi ve liberal ekonomik politikalar bu bölgeye olan teşvikleri ve yatırımları artırmış ve Antalya, Türkiye'nin en hızlı büyüyen turizm bölgesi haline gelmiştir (Erkuş Öztürk ve Eraydın, 2010). 2018 yılı Master Card'ın "Küresel Hedef Şehirler İndeksi"ne göre en çok ziyaret edilen şehirler araştırmasında, İstanbul sekizinci ve Antalya ise onuncu sırada yer almaktadır. Gerek turizm yatırımlarının gerekse turist talebinin artması İstanbul ve Antalya'yı küresel bir turizm destinasyonu haline getirmiştir. Bu kategorideki illerin turizm gelişmişlik düzeyleri ulusal sınırları aşmış ve bu iller küresel turizm kentleri ile rekabet eder hale gelmiştir. Dolayısı ile bu illerde sürdürülebilir turizm gelişiminin sağlanması için, hem küresel turizm piyasasında rekabet edebilecek hem de yerel mekânsal dinamiklerin niteliklerini artıracak turizm politikalarına ve planlarına ihtiyaç vardır.

"Turizm gelişimine açık iller" kategorisi ikinci kümede yer almakta olup, bu kategoride 28 il bulunmaktadır. Türkiye'de turizmin bölgesel gelişimi açısından bu illerin potansiyeli daha yüksektir. Gelişme odaklı bu iller içerisinde endeks değeri en yüksek ve gelişmiş iller kategorisine en yakın olan iller Muğla, İzmir ve Ankara'dır (Tablo 4). Bu illerin endeks değerleri birbirine yakın olup, Muğla'nın endeks değeri İzmir'den fazladır. İki ilimiz de Türkiye'nin batısında ve Ege Denizi kıyısında yer almaktadır. Güneyde yer alan Muğla genellikle dış aktif turizme (yabancı turist %58), daha kuzeyde yer alan İzmir ise iç turizme (yerli turist %68) hizmet etmektedir. Ankara ise başkent olmasının yanında kongre ve kültür turizmi imkânlarının olmasına karşın, yabancı turistler (%23) tarafından daha az tercih edilmektedir. Bu illeri Aydın, Konya, Bursa,

Mersin, Nevşehir ve Balıkesir illeri takip etmektedir. İç kesimlerde yer alan Konya ili inanç turizmi yönüyle öne çıkarken, Nevşehir ilinde kültür turizmi ilgi çekmektedir. Nevşehir ilinde turizm, Göreme-Kapadokya bölgesi peribacaları, tarihi kaya mağaraları, Bizans kiliseleri ve yeraltı şehirleri sayesinde gelişmektedir (Tucker ve Emge, 2010). Ege Denizi kıyısında bulunan Aydın ve Balıkesir'de deniz turizmi, Marmara Denizi kıyısında bulunan Bursa'da termal ve kış turizmi, Akdeniz kıyısında bulunan Mersin'de ise deniz ve kültür turizmi dikkat çekmektedir. Bu kategorideki diğer illerin ise endeks değeri 1'in altında olmakla birlikte, desteklediği takdirde gelişme gösterebilecek potansiyelleri vardır. Bu illerden Samsun, Ordu, Trabzon ve Diyarbakır, ülkenin kuzey ve doğu bölgelerinde yer almakta olup, bu iller buldukları bölgelerde turizmin gelişmesine adaydır. İllerin turizm gelişiminin mekânsal dağılımına bakıldığında bu kategorideki illerin büyük çoğunluğu ülkenin batısında yer almaktadır (Şekil 1). Bu durum, Türkiye'nin batısı ile doğusu arasında sosyo-ekonomik gelişmişlik, sanayi, eğitim, sağlık gibi farklı alanlarda ortaya çıkan bölgesel gelişme farklılıklarının (Tekeli, 2008), turizm sektöründe de olduğunu kanıtlamaktadır.

Üçüncü kümede ise "Turizmi Gelişmemiş İller" kategorisi yer almakta olup, illerin büyük çoğunluğu bu kategoride bulunmaktadır. Bu kategorideki illerin mekânsal dağılımına bakıldığında, bu illerin ülkenin genellikle doğu ve iç kesimlerinde konumlandığı görülmektedir. Bunlar içerisinde konaklama sayısı bakımından ortanın üstünde olmakla birlikte (Van, Şanlıurfa, Erzurum vs.) turizm gelişmişlik düzeyi düşük olduğu için bu kategoride bulunan iller bulunmaktadır. Bu kümedeki, Türkiye'nin doğusunda yer alan ve ülkemizin İran üzerinden Asya'ya açılan önemli bir sınır kapısı durumunda olan ve tarihi uygarlıkların kalıntıları, doğal çekicilikleri ve özellikle Van Gölü ile gerek Türkiye gerekse yerel turizm pazarı açısından önemli bir yere sahip olan Van ili (Alaeddinoğlu, 2007), ulusal ve özellikle uluslararası kültürel turizm alanında ön plana çıkması beklenen Göbekli Tepe'nin bulunduğu Şanlıurfa ili ve kayak turizmi alanında önemli bir çekiciliğe sahip olan Erzurum ili ikinci kümeye geçmeye en yakın adaylardır. Bu illerin tamamında yerli turist sayısı yabancı turist sayısından fazladır. Bazı illerde yabancı turist oranının %10'un da altında olması, bu illerde turizmin genellikle iç piyasaya hitap ettiğini göstermektedir. Bu illerde turizmin gelişmemesinde illerin fiziki şartları, talep eksikliği, yeterli yatırımların olmaması, ulaşım zorluğu, bazı illerdeki

güvenlik sorunları, sermaye eksikliği ve sosyo-ekonomik düzeylerinin düşük olması gibi sebepler vardır. Dolayısı ile bu illerin öncelikle yaşam kalitelerinin artırılması, sosyal sermayelerinin geliştirilmesi ve eğitim, sağlık gibi alanlarda iyileştirici adımların atılması gerekmektedir. Bölgesel gelişmenin en önemli adımlarından birisi olan sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi iyileştirildikten sonra, bu illerde turizm konusunda daha sağlıklı politikalar geliştirilebilir.

Son olarak bölgeler arası gelişmişlik farklılıkları son yıllarda en çok tartışılan konulardan birisidir (Smith, 2008). Dünyada yaşanan ekonomik, sosyal, kültürel, mekânsal vs. eşitsizliğin her türlü huzursuzluğa ve karışıklığa neden olmaktadır. İnsanlık tarihinin en son tanık olduğu COVID-19 salgını bunun en önemli örneğini oluşturmaktadır. Çin'de başlayan ve daha sonra dünyanın geneline yayılan bu salgından etkilenen sektörlerin başında turizm gelmektedir. Corona Virüs küresel salgınının

birçok eşitsizliği artırması yanında, bölgesel eşitsizliği daha fazla artıracığı tahmin edilmektedir. Çünkü COVID-19 salgınına hazırlıksız yakalanan birçok turizm bölgesinde seyahat endüstrisi, turist hareketliliği ve turizm piyasası ciddi olarak etkilenmiş durumdadır. Türkiye turizminin bu salgın sürecinden en az hasarla çıkabilmesi için politika yapımcıların, akademisyenlerin, planlamacıların, işletmecilerin, yatırımcıların ve diğer sektör temsilcilerinin ortak bir akılla sağlıklı ve etkili kararlar alması gerekir. Her bölgenin veya turizm merkezlerinin bu süreçten etkilenme düzeyleri farklı olacağı için, pandeminin turizm bölgelerindeki olumsuz etkileri ve mekânsal örüntüsü de farklılık gösterecektir. Bundan dolayı öncelikle salgının etkilediği turizm bölgelerinin ve bu bölgelerde oluşan olumsuz etkilerin düzeylerinin belirlenmesi, ayrıca buna uygun bölgesel destek paketlerinin oluşturulması, salgın sonrasında ve gelecekte Türkiye turizminin bölgeler arası gelişmişlik farklarının daha fazla artmasını engelleyecektir.

REFERANSLAR

- Alaeddinoğlu, F. 2007. Van halkının turisti ve turizmi algılama şekli, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 5(1), 1-16.
- Bahar, O. 2017. Bölgesel kalkınmada turizm sektörünün ekonomik açıdan yeri ve önemi. *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, 19.
- Boyacıoğlu, E.Z. 2015. Bölgesel kalkınmada turizmin etkisi. İçinde, (Edt.) D. Küçükaltan, H. Çeken ve Ş.O. Mercan, *Turizm Politikası ve Planlaması*, s:195-210. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Brenner, L., Aguilar, A.G. 2002. Luxury tourism and regional economic development in Mexico. *Professional Geographer*, 54(4), 500–20.
- Brouder, P. 2013. *Tourism development in peripheral areas: Processes of local innovation and change in Northern Sweden*. PhD thesis, Department of Tourism Studies and Geography, Mid-Sweden University, Östersund.
- Burns, P. 1999. Paradoxes in planning: Tourism elitism or brutalism? *Annals of Tourism Research*, 26, 329–348.
- Coles, T., Hall, M.C., Duval, D.T. 2005. Mobilizing tourism: a post-disciplinary critique. *Tourism Recreation Research*, 30(2), 31-41.
- Constantin, D. 2000. Tourism and Environmentally Sustainable Regional Development: The Case of Romania. *40th. Congress of the European Regional Science Association*, 29 August-1 Sept 2000.
- Cook, R.A., Hsu, C.H.C., Marqua, J.J. 2014. *Tourism the business of hospitality and travel*, 5th Edition, Boston: Pearson.
- Christaller, W. 1955. Beiträge zu einer geographie des fremdenverkehrs (Contributions to a geography of the tourist trade). *Erdkunde*, 9, 1–19.
- Christaller, W. 1964. Some considerations of tourism location in Europe: The peripheral regions – underdeveloped countries – recreation areas. *Papers in Regional Science* 12 (1), 95–105.
- Crouch, G. I., Ritchie, B. J. R. 1999. Tourism, competitiveness, and societal prosperity. *Journal of Business Research* 44(3), ss. 137 – 152.
- Çeken, H. 2008. Turizmin bölgesel kalkınmaya etkisi üzerine teorik bir inceleme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İ.İ.B.F) Dergisi*, 10(2), 293-306.

- Dincer B., Özasan, M., Kavasoğlu, T. 2003. *İllerin ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması*, DPT, BGYUGM, Ankara.
- Dincer B., Özasan, M. 2004. *İlçelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması*, DPT, BGYUGM, Ankara.
- Durgun, A. 2006. *Bölgesel kalkınmada turizmin rolü: Isparta örneği*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Emekli, G. 2006. Avrupa Birliği bölgesel politikasında turizmin yeri ve Türkiye turizmi. *IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu*, 25 – 26 Mayıs, Ankara.
- Erkuş Öztürk, H., Eraydın, A. 2010. Environmental governance for sustainable tourism development: Collaborative networks and organisation building in the Antalya tourism region. *Tourism Management*, 31, 113–124.
- Ertuğrul, H.M., Mangir, F. 2015. The tourism-led growth hypothesis: empirical evidence from Turkey, *Current Issues in Tourism*, 18(7), 633-646, doi:10.1080/13683500.2013.868409
- Gezici, F. 1998. *Sürdürülebilir bölgesel kalkınma amacıyla turizm eylemlerinin etkisi: Türkiye üzerine karşılaştırmalı bir araştırma*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Giaoutzi, M., Nijkamp, P. 2006. *Tourism and regional development: new pathways*, New York, USA: Routledge.
- Gülbahar, O. 2009. Turizmin bölgelerarası gelişmişlik farklarını gidermedeki rolü: Türkiye örneği. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 19-47.
- Gümüş, N. ve Özüpekçe, S. (2009). Foça’da turizmin ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel etkilerine yönelik yerel halkın görüşleri. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*. 6(2), 398-417.
- Hall, C. M. 2005. *Tourism: rethinking the social science of mobility*. Harlow, UK: Pearson.
- Hall, C.M. 2007. North–South perspectives on tourism, regional development and peripheral areas. İçinde D.K. Müller ve B. Jansson (Edt.) *tourism in peripheries: perspectives from the far North and South*, Cambridge, USA: CABI.
- Hall, C. M. 2013. Framing tourism geography: Notes from the underground. *Annals of Tourism Research*, 43, 601–623. doi:10.1016/j.annals.2013.06.007
- Harrill, R. 2004. Resident attitudes toward tourism development: a literature review with implications for tourism planning, *Journal of Planning Literature*, 18(3), 251-266.
- Harvey, D. 1997. *Postmodernliğin Durumu*, (çev. Sungur Savran), İstanbul: Metis Yayınları.
- Işık Maden, S., Öztürk, M. 2019. Türk turizm sektörünün Türkiye ekonomisine olan etkilerinin girdi-çıkı analizleriyle incelenmesi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 20(2), 69-87.
- İçöz, O. 1987. *Turizmin bölgesel ekonomik etkileri ve Kuşadası örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Jolliffe, I.T. 2002. *Principal component analysis*. Second Edition, New York: Springer.
- Kalkınma Bakanlığı (Ministry of Development). 2013. *İlçelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması (SEGE-2011)*, BGYUGM, Ankara.
- Kauppila, P., Saarinen, J., Leinonen, R. 2009. Sustainable tourism planning and regional development in peripheries: A Nordic view, *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 9(4), 424-435, DOI: 10.1080/15022250903175274
- Kervankıran, İ., Sert Etman, F., Çuhadar, M. 2018. Türkiye’de iç turizm hareketlerinin sosyal ağ analizi ile incelenmesi. *Turizm Akademik Dergisi*, 5(1), 29-50.
- Kervankıran İ., Sert Etman F., Şardağ A. 2019. Türkiye’de turizm coğrafyası araştırmalarında disiplinler ilişkisinin sosyal ağ analizi ile incelenmesi, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18(3), 938-965.
- Kervankıran, İ., Bağmancı, M. F. 2020. Turizm Hareketliliğine Karşı İstikametten Bakmak: Türkiye’den Yurt Dışına Olan Seyahatlerin Görünümü, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(3) 686-712. doi:10.21547/jss.744618
- Keyder, Ç. 2010. Küreselleşen İstanbul’da ekonomi, İçinde Ç. Keyder (Edt.), *Küreselleşen İstanbul’da ekonomi*, (ss: 7-11). İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Kozak, N. 2012. *Genel turizm bilgisi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2472.

- Krakover, S. 2004. Tourism development—centres versus peripheries: The Israeli experience during the 1990s. *International Journal of Tourism Research*, 6(2), 97–111.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. 2007. Türkiye Turizm Stratejisi 2023, (<http://www.kultur.gov.tr>) Ankara.
- Künü, S., Hopoğlu, S., Sökmen Gürçam, Ö., Güneş, Ç. 2015. Turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişki: Doğu Karadeniz Bölgesi üzerine bir inceleme. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 71-93.
- Manera, C. 2016. Mediterranean, In J. Jafari and H. Xiao (Eds.), *Encyclopedia of Tourism*, (ss: 604). Switzerland: Springer International Publishing.
- Naumov, N., Green, D. 2016. Mass Tourism. In: *Encyclopedia of Tourism* (Ed: Jafar Jafari and Honggen Xiao), Switzerland: Springer International Publishing, ss: 594.
- Olalı, H. 1963. *Turizm teorisi ve politikası*, İzmir: Endüstri Matbaacılık ve Ticaret.
- Özgüç, N. 2017. *Turizm coğrafyası* (9. Baskı), Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Purkis, S. 2008a. *Turizmle kalkınma ve kentlerin kimlik arayışları: Marmaris örneği*, Muğla: Marmaris Ticaret Odası Ekonomi Yayınları-III.
- Purkis, S. 2008b. Turizmle kalkınmada enformel emek kullanımı: Marmaris örneği. *Ekonomik Yaklaşım*, 19(69): 107-126 doi: 10.5455/ey.10678
- Raina, A. K., Agarwal, S. K. 2004. *The essence of tourism development: dynamics, philosophy and strategies*, New Delhi: Sarup & Sons.
- Ramos, A. D., Jiménez, P. S. 2008. *Tourism development: economics, management and strategy*. Nova Science Pub.
- Rangus, M., Gorenak, M., Brumen, B. 2017. *Sustainability in tourism and regional development*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Ryan, T. 2010. *Tourism development*. Lap Lambert Academic Publishing.
- Saarinen, J. 2014. Tourism geographies: Connections with human geography and emerging responsible geographies. *Geographia Polonica*, 87, 343–352.
- Saarinen, J., Rogerson, C.M., Hall, C.M. 2017. Geographies of tourism development and planning, *Tourism Geographies*, 19(3), 307-317. doi: 10.1080/14616688.2017.1307442
- Sarı, V. İ. 2020. Türkiye'de ulusal ve bölgesel politika belgelerinde sürdürülebilir turizm planlaması, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 18(1), 1-27, doi:10.33688/aucbd.615191
- Sarıkamış, M., Bahar, O. 2013. *Turizm, yoksulluk ve bölgesel gelişmişlik farklılıkları*, Detay Yayıncılık: Ankara.
- Seckelmann, A. 2002. Domestic tourism a chance for regional development in Turkey, *Tourism Management*, 23(1), 85-92.
- Seçilmiş, C., Sarı, Y. 2010. Türkiye'de illerin turizm gelişmişlik endeksinin oluşturulmasına yönelik bir araştırma, *Electronic Journal of Social Sciences*, 9(32), 117-132.
- Sharma, K.K. 2004. *Tourism and regional development*. New Delhi, India: Sarup & Sons.
- Smith, N. 2008. *Uneven development: nature, capital and the production of space*. The Third Edition, Athens and London: The University of Georgia Press.
- Soyak, A. 2009. *Türkiye'ye yönelik yabancı turizmin iktisadi etkileri*, İstanbul: Derin Yayınları.
- Soykan, F. 2004. *Kırsal alanların turizm potansiyelinin saptanması ve Şirince Köyü'ne (İzmir) uygulanması*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı 2019. *On Birinci Kalkınma Planı*, Ankara.
- Tanıl, G. 2015. Batum'da turizmin gelişimi ve bölge gelişimine katkısı. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16(1), 91-107.
- Tatlıdil, H. 2002. *Uygulamalı çok değişkenli istatistiksel analiz*, Ankara: Ziraat Matbaacılık.
- Tekeli, İ. 1971. *Planlama ve ülkesel fiziki planlama üzerine*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Yayın No: 17, s.179-204.
- Tekeli, İ. 2008. *Türkiye'de bölgesel eşitsizlik ve bölge planlama yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Telfer, D.J. 2002. Tourism and regional development issues. İçinde R. Sharpley ve D. Telfer (Editör), *Tourism and development: Concepts and issues*. Channel View, Clevedon, ss. 112–48.
- Telfer, D. J., Sharpley, R. 2008. *Tourism and development in the developing world*. London: Taylor & Francis.
- Terkenli, T.S. 2018. Tourism: beyond the pleasure of practicing geography. *Tourism Geographies*, 20(1), 170-171.
- Terzi, H. 2015. Is the tourism-led growth hypothesis (tlgh) valid for Turkey? *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16(2), 165-178.
- Torres, R., Momsen, J. 2005. Planned tourism development in Quintana Roo, Mexico: Engine for regional development or prescription for inequitable growth? *Current Issues in Tourism*, 8(4), 259–85.
- Tosun, C. 2001. Challenges of sustainable tourism development in the developing world: the case of Turkey. *Tourism Management*, 22, 289-303.
- Tosun, C., Timothy, D.J., Öztürk, Y. 2003. Tourism growth, national development and regional inequality in Turkey, *Journal of Sustainable Tourism*, 11(2-3), 133-161, DOI: 10.1080/09669580308667200
- Tucker, H., Emge, A. 2010. Managing a world heritage site: The case of Cappadocia, *Anatolia*, 21(1), 41-54, DOI: 10.1080/13032917.2010.9687089.
- Urry, J. 1999. *Mekanları Tüketmek*, (çev. Rahmi G. Öğdül), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Visser, G., Hoogendoorn, G. 2012. Uneven tourism development in South Africa: Another ongoing struggle, *Africa Insight*, 42(2), 66-75.
- Vukonic, B. 2012. An outline of the history of tourism theory: Source material (for future research). İçinde Hsu, C.H.C. ve Gartner, W.C. (Edt.), *The Routledge handbook of tourism research*. London: Routledge, ss. 3–27.
- Ward, J.H. 1963. Hierarchical grouping to optimize an objective function, *Journal of the American Statistical Association*, 58, 236-244.
- Williams, S. 2009. *Tourism geography- a new synthesis*, Londra: Roudledge.
- Yavan, N. 2011. *Teşviklerin sektörel ve bölgesel analizi: Türkiye örneği*, Ankara: Maliye Hesap Uzmanları Vakfı Yayınları.
- Yıldız, Z. 2007. *Turizmin bölgesel kalkınmaya sağladığı katkılar ve Göller Bölgesi uygulaması*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yolal, M. 2016. History of tourism development in Turkey, İçinde I. Egresi (Edt.), *Alternative tourism in Turkey role, potential development and sustainability*, (ss: 23-33). Switzerland: Springer International Publishing.